

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Լամպել Կարադեյան

ՋԱՎԱԽՔԻ ԽԱՉԲԱՐԵՐԸ

Самвел Карапетян

**ХАЧКАРЫ
ДЖАВАХКА**

Samvel Karapetian

**KNACHKARS OF
JAVAKHK**

ԵՐԵՎԱՆ 1995

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՋԱՎԱԽՔԻ
ԽԱՉՔԱՐԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ 1995

**Խմբագիր՝
Լաուրա Մանուկյան
Կազմի ձեւավորող՝
Արմեն Գետուգյան**

Գիրքը հասցեագրվում է ինչդեռ խաչքարային արվեստով ու դրանց դասնությամբ զբաղվող մասնագետներին, այնդեռ էլ հայ մշակույթով հեատրերվող ընթերցողներին:

Հեղինակից

Ջավահիրում խաչքարերի որոնման նպատակով բազմաթիվ հնավայրեր այցելել ենք շնորհիվ սրտացավ շատ ու շատ տեղացիների աջակցության:

Առիթից օգտվելով Խորհի շնորհակալությունս եմ հայտնում գանձացի Գրիգոր Քանանյանին (ուսուցիչ), սաքիսացի Արտուշ Մանուսյանին (պատմաբան, դպրոցի ուսմասվար), սիրկվացի Խաչատուր Հարությունյանին, մաջաղեցի Երվանդ Շիրինյանին (դպրոցի տնօրեն), սեծ գոնդուրեցի Ռազմիկ Միքայելյանին (ուսուցիչ), մերենեցի Կաստ Զաղբջյանին, բեժանոցի Վարազդատ Խոտավերյանին, ղուվալիսցի Արտակ Արաքյանին (դպրոցի տնօրեն), գոմանցի Վելիխան Վարդանյանին, խանդոցի Ջոն Թորոսյանին, օրջացի Մելխակ Անտոնյանին, բոզալեցի Կարո պապին (Կարապետ Մեյրոյան), կարգալիցի Մարտին Թազվորյանին, դաղեջի Արտաշ Մարգարյանին (վարորդ), խավեթցի Մելսիկ Թորոսյանին (խորհուտն տնօրեն), տաբաձղուրեցի Գրիգոր Անդրաշյանին (դպրոցի տնօրեն), տուրցխեցի Գուրի Եթերին (բանաստեղծ), դիլիսկեցի Ռուբեն Նահատակյանին (բանասեր) եւ մանավանդ տուրցխեցի Հակոբ Ավետիսյանին, որը շարաքներ շարունակ իր ժամանակն ու հնարավորությունները գոհելով էապես նպաստեց տւյն աշխատանքի կայացմանը:

Դաշտային հետազոտություններին մասնակցել են Արտուշ Խանջյանը, Ռուբեն Նահատակյանը եւ Հայկ Թորոսյանը:

Դաշտային ուսումնասիրական աշխատանքները սկսվել են 1989 թվականին «Հուշարձանների պահպանության գլխավոր վարչության» եւ ավարտվել «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող» (RAA) կազմակերպության նախաձեռնությամբ ու հովանավորությամբ: Ուսումնասիրությունը իրատարակության է պատրաստել RAA կազմակերպությունը:

Չավախփի խաչքարերը

Քրիստոնեության տարածման ժամանակներից սկսած Հայաստանում կերտվել ու կերտվում են խաչի հավերժությունը խորհրդանշող հուշարձաններ, սկզբում՝ քառակող կոթողների, իսկ այնուհետև՝ խաչքարերի տեսքով: Իրենց սկզբնավորման ժամանակներից սկսած խաչքարերը կարծես վեր են ածվել հայի մտածողության ու աշխարհընկալման հայելիների: Հարյուրամյակներ շարունակ խաչքարը մարմնավորել է հայի ստեղծագործ էությունը եւ դրսևտրվել որպես զուտ ազգային երևույթ: Այն միաժամանակ իր ուրույն տեղն ունի համաշխարհային քաղաքակրթության գանձարանում:

Խաչքարերը կերտվել են պատմական Հայաստանի ողջ տարածքում եւ տարբեր առիթներով ու նշանակությամբ: Դրանք առկա են նաեւ բուն՝ հայրենիքի սահմաններից դուրս: Մի խոսքով այնտեղ, ուր ինչ-որ ժամանակ ապրել է հայը, լինի դա հեռավոր Հնդկաստանում, թե Ղրիմում, Նոր-Չուղայում թե Դաղստանում կամ թե նույնիսկ՝ Սիբիրում:¹

Առ այսօր հասկանալի պատճառներով պատմական Հայաստանի մեծագույն հատվածում (էլ չենք խոսում գաղթօջախներում պահպանվածների մասին) խաչքարերը դեռես բավարար չափով ուսումնասիրված չեն: Մասնավորապես Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում եւ ներկայիս Թուրքիայի այլ մասերում գտնվող տասնյակ հազարավոր խաչքարերից միայն հատուկեմտ նմուշներ են հայտնի գիտական աշխարհին: Այնինչ, դրանք, որ ակամա փաստում են հայի՝ թեկուզ երբեմնի գոյությունը տվյալ վայրում, հաճախ ենթարկվում են միտումնավոր

1. Սիբիրյան Իրկուտսկ քաղաքում մի խաչքարի պատվանդանին փորագրված արձանագրությունից պարզվում է, որ այն ՌճԾԸ (1709) թվականից է («Նոր-Դար» օրաթերթ; 1895, թիվ 107, էջ 3):

ու հետետողական ոչնչացման: Խաչքարային արվեստի նմուշները անխնա ոչնչացվել ու ոչնչացվում են նաև Ադրբեջանի համարապետության տարածքում: Վիճակը փոքր-ինչ բարվոր է Վրաստանում, ուր առ այսօր պահպանված խաչքարերի թիվը (մեր հաշվառմամբ) կազմում է ավելի քան 1150 միավոր: Դրանց ճնշող մեծամասնությունը գտնվում է պատմական Գուգարք նահանգի Ծոբոփոր, Բողնոփոր, Մանգլեսցփոր, Քվեշափոր, Կանգարք, Թռեղք եւ Ջավախք գավառների տարածքում, որոնք համապատասխանում են ներկայիս վարչական՝ Մառնեուլի, Բոլնիսի, Թեթրի-Շղարոյի, Ծալկայի, Դմանիսի, Նինոծմինդայի (Բոզդանովկա) եւ Ախալքալաքի շրջաններին: Քիչ չեն խաչքարերը նաև Վրաստանում հայերի հնագույն գաղթավայրեր՝ Քարթլի եւ Կախեթ պատմական մարզերում:

Հարկ է նշել, որ Վրաստանում պահպանված խաչքարերը եւս, որոնց ինչպես՝ գեղարվեստական, այնպես էլ պատմական արժանիքները անժխտելի են, տարօրինակ կերպով, մույնպես համարյա ամբողջովին դուրս են մնացել մասնագետ հետազոտողների տեսադաշտից: Եւ օրինակ Ջավախքում պահպանված խաչքարերից եւ ոչ մեկը առ այսօր բազմիցս հրատարակված զանազան աշխատություններում (խաչքարերին նվիրված) տեղ չի գտել (մշակութային ժառանգության այս բնագավառը աչքաթող են արել նաև վրաց մասնագետները, որը սակայն ինքնին հասկանալի է):²

Այնինչ, Ջավախքում խաչքարերը սփռված են հինավուրց գավառի ողջ տարածքով մեկ: Դրանք պահպանվել են գլխավորապես հին գերեզմանոցներում, բայց քիչ չեն նաև եկեղեցիների պատերի մեջ ազուցվածները: Կան նաև մենավոր խաչքարեր, սահմանախաչեր: Ժամանակագրական տեսակետից Ջավախքում առկա են գրեթե բոլոր դարաշրջաններին վերաբերող խաչքարերի նմուշները: Հաջորդելով քառակող կոթողներին, որպիսիք Ջավախքում եւս սակավաթիվ չեն, խաչքարերը կերտվել են առնվազն 9-րդ դարից սկսած եւ, անցնելով իրենց զար-

2. Բացառություն է կազմում 1992 թ. հրատարակած մեր մի հոդվածը (Ջավախքի խաչքարերը, «Ազատամարտ», թիվ 44):

գաջման հայտնի բոլոր փուլերը, կերտվում են նաև մեր օրերում: Պահպանված խաչքարերից հատկապես մեծաթիվ են 9-11, 13-14 եւ 15-17-րդ դարերին վերաբերողները: Բարեբախտաբար դրանց մի զգալի մասը արձանագիր է, իսկ որոշ մասն էլ՝ թվակիր: Գեղարվեստական հարդարանքի տեսակետից Ջավախքի խաչքարերը մեծ մասամբ ունեն պարզ լուծումներ եւ որոշակի ուշագրավ ընդհանրություններ Հայաստանի մի շարք այլ բարձր լեռնային շրջանների հնավայրերում պահպանված խաչքարերի հետ:

Առավել հաճախակի հանդիպող խորհրդանշական զարդաքանդակներից են խաղողի ողկույզները (մի պտուղ, որը գոնե այժմ խիստ կլիմայի պատճառով Ջավախքում ընդհանրապես չի մշակվում), վեցաթեւ աստղը եւ այլն: Ջավախքյան խաչքարերում պատկերաքանդակներ հազվադեպ են հանդիպում, որոնք ի դեպ այնքան հատուկ են ու տարածված, օրինակ՝ Արցախում: Նմանապես հազվադեպ են նաև հյուսածո զարդանախշերն ու գոտիները: Ինչ վերաբերում է դրանց պատմական նշանակությանը, ապա այն թերեւս շատ ավելի կարեւոր է, քանի որ բոլոր այդ խաչքարերը հայ մշակույթի միջնադարյան շրջանի հուշարձաններ են եւ իրենց գոյությամբ ապացուցում են Ջավախք գավառի բազմաթիվ բնակավայրերի հայաբնակ լինելը՝ մինչ 19-րդ դարի սկզբներին Կարինի (Էրզրում) հայերի գաղթը:

Մեր օրերում եւս Ջավախքում խաչքարեր են կերտվում, որոնց ոչ սակավ նմուշները կան Ախալքալաքի ու մի շարք գյուղերի գերեզմանոցներում: Վերջիններիս թվում կան իրական արվեստի գործեր, ուր առկա է ոչ թե սոսկ հնի կրկնության պարզ ձգտումը, այլ ավանդական հիմքի վրա շաղախված ստեղծագործական նոր մտահղացումները:

Սույն աշխատանքով առաջին անգամ ներկայացվում են մեր կողմից Ջավախքի տարածքում հաշվառված եւ ուսումնասիրության նյութ դարձած ավելի քան 100 խաչքարեր: Ստորեւ դրանք ներկայացնում ենք ըստ ժամանակագրական հիմքի:

IX-X դարեր

Խաչքարերի վաղագույն շրջանի նմուշներն ընդհանրապես, եւ Ջավախքում նույնպես, մեծաթիվ չեն: Այնուամենայնիվ երկրամասի մի քանի բնակավայրերում դեռես պահպանվել են անարձանագիր առանձին խաչքարեր, որոնք ըստ գեղարվեստական ու ոճական առանձնահատկությունների, ինչպես նաեւ համանման այլ կոթողների հետ դրանց համեմատական ուսումնասիրության՝ կարելի է թվագրել մինչեւ 10-րդ դարով: Մասնավորապես՝ **Ախալքալաֆ** քաղաքի Սբ. Խաչ եկեղեցու արեւելյան ճակատում ազուցված խաչքարը (76x60 սմ) հար եւ նման է 9-10-րդ դարերում կերտված այլ բազմաթիվ խաչքարերին:³

Նույն եկեղեցու ներսում, իբրեւ սալահատակ (խորանի մեջ) ազուցված են նշված ժամանակաշրջանին բնորոշ եւս 3 խաչքարեր եւ բեկորներ: **Տուրցի** գյուղի եկեղեցու ներսում եւ հին գերեզմանատանը պահպանվել են մեկական հնաոճ խաչքարեր եւս, որոնք թվում են ավելի հին, քան՝ 9-րդ դարը, իսկ **Փոկա** եւ **Քունաճեթ** գյուղերի թեւավոր խաչքարերը ըստ ամենայնի հնագույն վիշապաքարեր են (կապված ջրի պաշտամունքի հետ), որ հավանաբար վաղ միջնադարում փոքր-ինչ մշակվելով վեր են ածվել խաչքարերի: Դրանցից առաջինը Փարվանա լճի ափին մի բլրի վրա է, իսկ երկրորդը հորդաբովս աղբյուրի գլխին (երկուսն էլ կանգուն վիճակում են: Մինչեւ 10-րդ դարի ոճական առանձնահատկություններ ունեն **Վաչիան** գյուղի հին գերեզմանատանը պահպանված գույգ խաչքարերը, **Սուդրա** (190x130x50 սմ) եւ Խանդո գյուղերի (բարձրությունն առանց պատվանդանի 283 սմ) թեւավոր խաչերը: Նույն դարաշրջանի գործեր են **Վարեանում**, Պետրոս Մանասյանի տնամերձ հողամասում եւ **Քավրա** գյուղի հին գերեզմանատանը պահպանված խաչքարերն ու դրանց պատվանդանները: Ըստ ամենայնի նույն դարաշրջանի գործ է նաեւ Խավթե գյուղի մոտ պահպանված խաչագարդ կոթողը:

3. Ա. Շահինյան, Հայաստանի միջնադարյան կոթողային հուշարձանները, Երեւան, 1984, էջ 12-20: Ս. Կարապետյան, Ամենափին բվագրությանը նորահայտ խաչքարը, «Էջմիածին» ամսագիր, 1987, Ե-2, էջ 80-81:

XI-XIII դարեր

Չրեսկ (Կիրովական) գյուղի եւ նրա արեւելյան կողմում գտնվող Չատկի լճի միջեւ տարածված միջնադարյան բնակատեղիի տարածքում պահպանվել են մի քանի խաչքարերի պատվանդաններ, բայց խաչքարերը կորած են: Միայն մեկը, որի վրա հետագայում փոքրիկ մատռանման շենք են կառուցել, դեռեւս կանգուն է իր նախնական տեղում (120x65x32 սմ): Վերջինիս ստորին աջ եզրին վեց կարճ տողերով փորագրված է. Ի Թ(Վ)ԱԿ... ՇԻԱ (1072):

Սա Չավախքի տարածքից մեզ հայտնի թվակիր ամենահին խաչքարն է:

Ախալբալա ի Սբ. Խաչ եկեղեցու հարավային ճակատում (արտաքուստ) ագուցված է մի խաչքարի բեկոր (65x34 սմ) քառատող կիսաեղծ արձանագրությամբ՝ ՉԼԸ թվականից (1289): 12-13-րդ դարերի գրչությամբ ու խաչաքանդակներով մի բեկոր էլ ագուցված է նույն եկեղեցու ներսում (59x46 սմ): Ի դեպ, այդ եկեղեցու պատերի մեջ ագուցված խաչքարերը այդտեղ են փոխադրվել հին Ախալբալաք քաղաքատեղիից, որտեղ որ անընդհատ հայտնաբերվում են արձանագիր տապանաքարեր ու խաչքարեր:

1990-ին նշված քաղաքատեղիում հայտնաբերվեց մի խաչքարի պատվանդան (100x72x55 սմ), որի արեւմտահայաց երեսին կա 7 տողանոց ընդարձակ եւ թվակիր (Չ-1251 թ.), բայց կիսաեղծ արձանագրություն:

XIV դար

1988-ին նույն հնավայրից հերթական անգամ հայտնաբերված գեղաքանդակ խաչքարը (կից տապանաքարը ՉԾ-1301 թվականից է) տեղափոխվեց տեղի պատմական թանգարանի բակը⁴, իսկ այնուհետեւ կանգնեցվեց Սբ. Խաչ եկեղեցու հարե-

անությամբ (չափերն են՝ 195x79x25 սմ): Այս խաչքարը բավական բարձր արժանիքներ ունի գեղարվեստական լուծումների շնորհիվ: Վերջինիս շատ չեն զիջում նաև **Ղուպախս** գյուղի գերեզմանոցում պահպանված խաչքարերը: Դրանցից մեկը, որ մեջքի վրա ընկած է գետնին ու փոքր-ինչ թաղված հողի մեջ (115x73 սմ) վերնամասում կրում է հետեյալ հնգատող արձանագրությունը. Ի ԹՎ(ԻՆ) ՉԿԳ (1314): ԵՍ ՇԱՀՄ Կ/ԱՆԳԵՅԻ ԽԱՉՍ ՅԻ/ՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆ/ՈՂԱՅ ԻՄՈՅ ՏՐ ԱԾ/ՈՂՈՐՄԻ ՆՈՑԱՅ:⁵

Նախորդից ոչ հեռու, իր սկզբնական տեղում, պատվանդանով հանդերձ կանգուն է մի գեղաքանդակ, բայց անարձանագիր խաչքար էս (120x73x23 սմ): Միայն պատվանդանի (բարձրությունը 1 մետր) ճակատին նկատվում է թերի թողնված արձանագրություն: Ըստ գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ ժամանակագրական առումով մոտ է նախորդին: Նույն գերեզմանատանը պահպանվում է նաև եռատող, բայց անթվակիր արձանագրությամբ խաչքարի պատվանդան. ԵՍ ՍՈՂՈՄՈՆ ՍՈՒՏԱՆՈՒՆ Զ(Ա)Հ(ԱՆԱ)/ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽ(Ա)ՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ Ծ/(Ն)ՈՂԱՅ ԻՄՈՅ, ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆՈՑԱՅ:

14-րդ դարով թվագրվող խաչքարեր ու ժայռախաչեր են պահպանվել նաև **Գյումբուրդա** գյուղում:

XV դար

15-րդ դարին վերաբերող պահպանված խաչքարերի պահպանված նմուշները Ջավախքում համեմատաբար ավելի մեծաթիվ են, իսկ աշխարհագրությունն էլ ավելի լայն: Միայն **Օրջա** գյուղում պահպանվել են շուրջ 12 խաչքարեր՝ ամբողջական

4. Յ. Սարիբեկյան, Հուշարձաններին հոգատար վերաբերմունք, «Փարոս» օրաթերթ, 1988, 30 հունիսի, թիվ 78:

5. Հնավայրի մասին տես՝ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1993, թիվ 27, 16-22 հուլիս, էջ 15 (մեր էս **Ռ. Նահասակյանի** հեղինակությամբ):

կամ բեկորված: Դրանցից 7-ը կրում են արձանագրություններ, քստ որում 3-ը թվակիր են:

1. ԵՍ Ա(ԱՏՈՒԱ)Ծ(Ա)ՅՏՈՒՐՍ ԿԱ(Ն)ԿՆԵՑԻ
ՁԽ/ԱՉՍ/ Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ/ ՀՍԻ ԻՄ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻՆ,
ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԲ (1463):

Խաչքարի չափերն են՝ 93x60x29 սմ:

2. ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԳ (1464) ԵՍ Մ... [Հ] ՕՐ՝ ԽՈՆԴԲԱՐԻՆ:
Խաչքարի (պահպանվում է միայն ստորին կեսը) չափերն են՝ 54x77x15 սմ:

3. ԹՎ(ԻՆ) Ջ... ԵՍ ԱՂՈՒՆ/Ս ԿԱՆԿՆ/ԵՑԻ
Ձ/ԽԱՉՍ/ Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻՆ/Չ ԵՒ ԻՄ ՏՂՈՑՆ:

Խաչքարի չափերն են՝ 120x60x30 սմ:

4. ...[ԽԱ]ՉՍ Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀՕՐ ԻՄ ԽՈՆԱՅ.....ԻՆ:

Բեկոր է (53x51 սմ), ազուցված մատուռի պատի մեջ:

5. ...ԴՈՒՎԱԹԻՆ: Թ...

Բեկոր է (30x29x15 սմ):

Մնացած խաչքարերն ու բեկորներն էլ անկասկած 15-րդ դարի կեսերի գործեր են, քանի որ գրեթե նույնությամբ կրկնում են բոլոր զարդածեղերն ու գրչարվեստը:

Նույն ժամանակաշրջանին վերաբերող երկու խաչքարեր էլ պահպանվել են **Տուրջիս** գյուղում, ազուցված Սբ. Աստվածամոր եկեղեցու արեւմտյան ճակատում: Դրանք երկուսն էլ արձանագիր են եւ ամենայն հավանականությամբ միեւնույն վարպետի ստեղծագործություն: Խաչքարերից մեկը (96x56 սմ) կրում է հետեւյալ արձանագիրը. ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԳ (1464), ԱՄԻՐՍ ԿԱՆԿՆ[ԵՑԻ ԽԱՉ]Ս Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀՕՐ ԻՄ Կ...:

Երկրորդին (92x55 սմ) փորագրված է. ԹՎ(ԻՆ) ՋԺԴ(1465) ԵՍ Մ(Ա)ՐՏ(ԻՐ)ՈՍ ԿԱ(Ն)ԿՆ(Ե)ՑԻ ՁԽ[ԱՉՍ].....

Անթվակիր, բայց արձանագիր խաչքարեր են պահպանվել նաեւ **Չամդուրա**, **Մուրճախեթ**, **Կուլիկամ**, **Կուկիա** գյուղերում եւ **Ախալֆալաֆ** քաղաքում: Դրանք բոլորն էլ անվրեպ 15-րդ դարի գործեր են, քանի որ թե՛ վիմագրերի գրչությամբ եւ թե՛ քանդակների ու զարդերի ոճական եւ գեղարվեստական առանձնահատկություններով, ինչպես նաեւ կատարման կերպով հար եւ նման

են նախորդներին:

Չամդուրայում պահպանվել են 3 խաչքարեր: Երկուսը արձանագիր, բայց բեկորված, իսկ մեկը՝ ամբողջական, բայց անարձանագիր: Վերջինիս ստորին մասում պատկերված է մի հեծյալ (112x73x20 սմ): Երեքն էլ գտնվում են գյուղամիջում, հին գերեզմանատանը: Արձանագրվածների բովանդակությունը հետևյալն է. [Ե]Ս ՅՈՎԱՆԷՍ ԵՐԷՑՍ, ԳՐԻԳՈՐՍ, ԿԱՆԿ(Ն)ԵՑԱԶ ԶԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏ(ԱԿ) ԵՒԱՆ, ԹԱՄԱՐԻՆ... (չափերն են՝ 90x75x18 սմ):

Մյուսի վրա. ... ԻՄ ԵՂԲ(ԱՅՐ)Ս ՅՈՎ(ԱՆ)ԷՍ ԵՒ ԽԱՉԱՏ(ՈՒ)ՐՍ ԿԱՆԿՆ(Ե)Ց(Ա)Զ ԶԽԱՉՍ Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՀԱԻՐ ՄԵՐ Ս... (չափերն են՝ 65x57x16 սմ):

Մուրճախեթի հարավային ծայրում պահպանված մենավոր խաչքարն էլ (85x70x30 սմ) կրում է հետևյալ արձանագիրը. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ ՇԱՀՈՒԼՄԱՆԻՆ, ՎԱՐՉԷԼԻՆ՝ ԿԱԶՄՈՂՆ ԱՅ(Ս) ԵՒ ԻՒՐ (Կ)ՈՂԱԿ(ՑԻՆ)...:

Կուլիկամի Սբ. Երրորդություն եկեղեցու արևելյան ճակատում, արտաքուստ, գլխավայր դիրքով ազուցված խաչքարի (100x75 սմ) եզրագոտիներով ձգվում է հետևյալ արձանագրությունը. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԽԱՉՍ[ՀԱ] ՅՐՆ՝ ՄՈՒՐԱԴԲ... ԾՆՈՂԻՆ...:

Կուլիա գյուղի հյուսիս-արեւմտյան եզրին տարածված հայոց պատմական գերեզմանատանը պահպանվել են մի քանի խաչքարեր, բայց ավելի շատ դրանց պատվանդանները: Միայն մեկի վրա (125x90x22 սմ) ընթերցվեց հետևյալ անթվակիր արձանագրությունը. Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ Է Խ(Ա)ՉՍ ՄԻՐԶԻՆ:

Ախալբալաֆի Սբ. Խաչ եկեղեցու հյուսիսային պատի տակ (հին քաղաքատեղիից փոխադրված) պահպանվում է ամբողջական, բայց քիվամասում եղծված միատող արձանագրությամբ եւս մեկ խաչքար (98x62x18 սմ), բնորոշ 15-րդ դարին:

Նույն դարաշրջանին վերաբերող, բայց անարձանագիր խաչքարեր են պահպանվել **Բուռնաճեթ**, **Քարսեղ** եւ **Մամգարա** գյուղերում: Վերջինումս պահպանված խաչքարերի պատվանդանները վկայում են, որ միջնադարում այստեղ բազմաթիվ խաչքարեր են եղել:

XVI դար

1502 թ. մի հսկա խաչքար դեռևս իր սկզբնական տեղում, բայց փոքր-ինչ թեքված դիրքով պահպանվում է **Կարսիկամ գյուղի Սբ. Աստվածածին եկեղեցուց** հազիվ 60 մ դեպի հյուսիս-արևելք, Կոլյա Դումանյանի տնամերձ հողամասում: Խաչքարի (200x120x24 սմ) վերնամասում փորագրված է. ԵՍ ԽԻՄՇԻ ԱՂԵՍ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՋԱՀԱՆՇԻՆ, ԴՈՒՄԱՅԻԱԹԻՆ, ՈՍԿԻ ՏՍՏԻՆ, ՄՈՒՐԱՅԴԻՆ, ՄԻՐԱՔԻՆ, ԹԱՅԻԲԻՆ, ԲՈՒԴԱԽԻՆ, ԵԶԴԱՏ ԱՂԽԻՆ, ՋԱՄԲԱՇԽԻՆ, ՄԻՄԵՈՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԱ(1502):

1956 թ. կատարած հողային աշխատանքների ժամանակ **Դավնյա գյուղացի Գետրգ Գետրգյանը** (այս գյուղը մինչև 1944 թ. թուրքարևակ էր) հայտնաբերեց մի ամբողջական խաչքար (142x70x13 սմ), որի պահպանությունն իրականացրեց իր տան պատի տակ կանգնեցնելով: Այժմ տան տերն է որդին՝ Խաչատուր Գետրգյանը: Խաչքարի վերնամասում հնգատող փորագրված է. ԵՍ ՂԱՆՓԱՌ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԽԱՉՍ ՍԱՐՈՒՂԱԳԱՆԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՋԾԴ(1505):

6-7 խաչքարեր եւ բազմաթիվ պատվանդաններ են պահպանվել **Դիլիսկա գյուղում**, հին գերեզմանատանը, Սբ. Սարգիս եկեղեցում եւ նրա շուրջ: Դրանցից 4 ամբողջական խաչքարեր են ագուցված՝ հիշյալ եկեղեցու ներսում, ըստ որում բոլորն էլ ունեն հողմնահար արձանագրություններ, որոնցից մեկը. ԹՎ(ԻՆ) ՋԿԵ(1516), ՅԻՇԱՅՏԱԿ Է ԽԱՉՍ...:

Բոլոր խաչքարերն էլ միառժամ եւ՝ թե գեղարվեստական-կատարման եւ թե հորինվածքային ու գրչության առումներով:

Կարգախ գյուղից արեւմուտք, Խոզաբույն (Խոզապին) լճի հյուսիսային ափից ոչ հեռու պահպանվում են հին գյուղատեղիի գերեզմանատան ավերակները: Հնավայրում, որ հայտնի է «Ավետենց սուրբ» անունով, կիսով չափ հողի մեջ խրված դրոսյանք պահպանվում են 4-5 խաչքարեր, կիսաեղծ արձանագրություններով: Դրանք բոլորն էլ վերաբերում են 16-րդ դարի 1-ին կեսին:

Ի դեպ, այս հնավայրից մոտ 1 կմ արեւմուտք, գրեթե կից Թուրքիա-Վրաստան պետական սահմանին, պահպանվում են եւս մի հին գյուղատեղիի ավերակները՝ գերեզմանոցով հանդերձ: Այս հնավայրը տեսնել ցավոք մեզ չի հաջողվել, ուստի բավարարվում ենք ավելի քան հարյուր տարի առաջ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի թղթակից՝ Բզնունու հաղորդած տվյալները վերահրատարակելով. «Ճղարիսքաւի եւ Կարգախի մէջտեղում կայ մի աներակ գիւղ Սամախօր անունով, որը արքունական կալուածք է եւ գտնվում է կարգախցիների շահեցողութեան տակ: Այդ՝ բոլորովին գետնի հետ հաւասարած աներակի քարերի մէջ եւ տեսայ 6 խաչքարեր եւ գերեզմանաքարեր հայերէն արձանագրութիւններով, որոնք դժբախտաբար անկարելի եղաւ կարդալ...»:6

XVII-XVIII դարեր

Ուշ միջնադարյան խաչքարերի նմուշները Ջավախքում եւս առկա են, բայց նկատելի սակավությամբ: Ուշագրավ է հատկապէս **Ալասսան** գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւմուտք, հին գյուղատեղիի կիսավեր եկեղեցու արեւմտյան կողմում կանգնած խաչքարը (90x90x12 սմ), կերտված 1643 թ.: Սրա վրա դժվարությամբ ընթերցվում է (արդեն հողմնահար է). ՅԻՇԱՏԱԿ ԽԱՉՍ ՊԱՐՈՒՆ....., ԹՎ(ԻՆ) ՋՃՂԲ(1643):

1676 թ. մի արձանագիր խաչքար էլ պահպանվել է Խավեր գյուղից 3 կմ հարավ-արեւմուտք «**Մրակովալ**» գյուղատեղիի Սբ. Սարգիս եկեղեցու շուրջ տարածված գերեզմանատանը (100x72x45 սմ): Սա ունի «Աննափրկիչ» խաչքարերին բնորոշ հորինվածք, քանի որ պատկերում է խաչելության տեսարանը: Խառը փորագրությամբ արձանագրությունը հետեւյալն է. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԾԱՄԻՆ, ՈՍԿԵՐԻՉԻՆ, ՎԱՐԾԵԼԻՆ, ՌՃԻԾ (1676): Նույն գերեզմանոցում, նույնպիսի հորինվածքով

6. «Մեղու Հայաստանի» օրաթերթ, 1881, թիվ 191, էջ 3:

մի խաչքար էլ կա. նախորդի նման կիսով չափ թաղված հողի մեջ, բայց անարձանագիր:

1741 թվականի մի մարմարակերտ խաչքար է ագուցված **Արակովա** գյուղի Սբ. Գեորգ եկեղեցու արեւմտյան ճակատում: Սրա ստորին մասում հնգատող փորագրված է: ՍԲ. Խ(Ա)ՉՍ ԲԱՐԵԽՕՍ Է ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ Վ(Ա)Ս(Ն) ԳՐԻԳՈՐԻՆ ՃՆՕՂԱՏ՝ ՂԱԶԱՐԻՆ, ՍԱՌԱԻՆ, ԵՒ ՅԱՆԳՈՒՑԵԱԼ՝ ՀԱՆԲԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃՂ (1741):

XIX-XX դարեր

Ինչպես տեսանք 19-րդ դարում կառուցված կամ վերանորոգված եկեղեցիների որմերում հաճախ ագուցվել են հին խաչքարեր, իբրև սուրբ մասունք: Այնտեղ, ուր այդ չի գտնվել կամ չեն ցանկացել տեղահանել գերեզմանատանը գտնվածները, կերտել են նորերը ու այդպես ագուցել եկեղեցիների առավել տեսանելի ու ընդգծված մասերում: Այդպես է օրինակ Մեծ Կյոնդուրայում 1869 թ. նորոգված Սբ. Հակոբ եկեղեցու արեւմրտյան ճակատում ագուցված կարմիր տուֆից կերտված գեղաքանդակ խաչքարը: Նույնպիսի լուծումներ ունեն Խոջաբեկի, Գանձայի, Ալաթունանի, Ականայի եկեղեցիները: 19-րդ ու հատկապես 20-րդ դարերում խաչքարերը կերտվել ու առ այսօր առավելապես կերտվում են իբրև գերեզմանական հուշարձաններ:

Այդպիսիք Ջավախքում հանդիպում են գրեթե բոլոր բնակավայրերի այժմեական գերեզմանոցներում: Դա, ինչ խոսք, ինքնին դրական մի երեւոյթ է, քանի որ այդպես պահպանվում եւ զարգացվում է հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայ մշակույթի մի կարեւոր բնագավառը՝ խաչքարային արվեստը:

Хачкары Джавахка

резюме

С начала распространения христианства в Армении были созданы памятники символизирующие и прославляющие новую веру, с 4-7-ой век в виде четырехгранных стелл, а после 8-9-го веков и в виде хачкаров. Последние, которые создаются и до сих пор, представляют важнейшую и неотъемлемую часть наследия богатого искусства Армении.

Хачкары создавались везде, как на всей территории исторической Армении, так и в ближних и дальних колониях. По неоконченным регистрационным данным их численность доходит до нескольких десятков тысяч (только на территории РА зарегистрировано более 50.000 хачкаров). К сожалению отметим, что до сих пор есть такие регионы, где сохранившиеся хачкары ещё не изучены. Одним из таких регионов является гавар Джавахк в губернии Гугарк исторической Армении (ныне Ахалкалакский и Ниноцминдский районы РГ), где сохранилось более 100 хачкаров. Что касается времяисчисления, то в Джавахке существуют датированные хачкары (так и без эпитафии) относящиеся к разным векам. Объемл-ема также география местонахождения Джавахкских хачкаров. Это более чем 30 исторических мест, которые распространены на всей территории гавара. По меньшей мере, встречающиеся Джавахкские хачкары имеют ценнейшее значение как с художественной, так и с исторической точки зрения. Существование хачкаров в разных местах гавара доказывает тот факт, что в течении нескольких веков множество сёл были населены армянами.

САМВЕЛ КАРАПЕТЯН

Khachkars of Javakhk Summary

Since the dissemination of Christianity in Armenia monuments symbolizing and glorifying the ideology of new religion have been created and erected, at the beginning in the shape of four-facet stellastones and then after the 8th-9th centuries in the forms of khachkars (cross-stones). The latter are being created up today and are considered as an important and inseperable part of the Armenian culture.

Khachkars have been created everywhere both on the whole territory of historical Armenia and in Armenian settlements of neighbouring and far-off places.

According to all available final data of the registration of preserved specimens more than 50000 khachkars are already known (only in the territory of the Republic of Armenia).

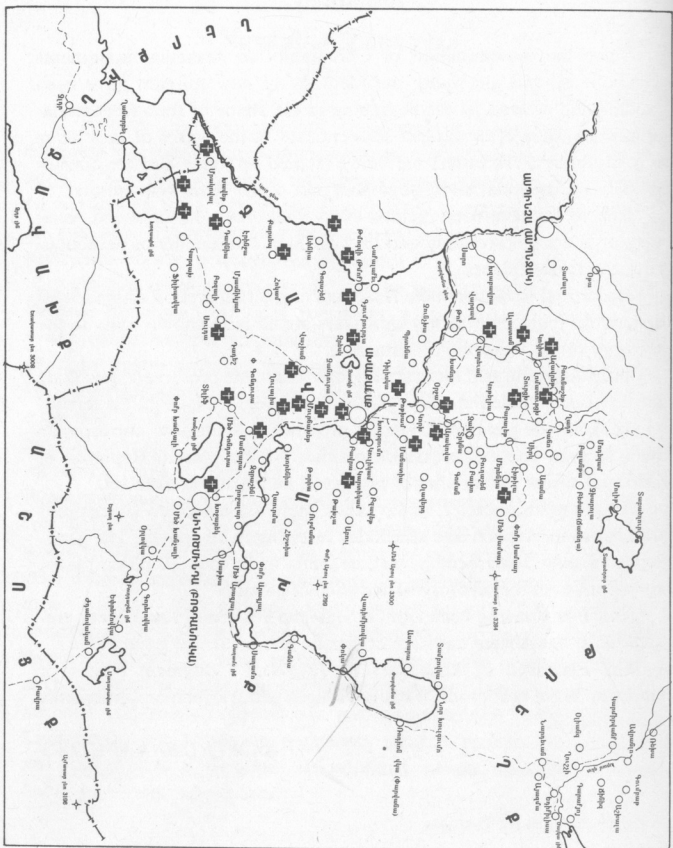
Unfortunately, still there are regions where the preserved khachkars haven't been studied up today. One of such regions is, e.g., the territory of Javakhck gavar of Gugark province (which now corresponds Ninotsminda and Akhalcalack districts of the present Republic of Georgia) where the number of preserved khachkars is over 100.

As to the chronology, in Javakhck there are inscribed (sometimes dated) and inscription less khachkars referring to all epochs. The geography of their settlement is vast, as wells more than 30 olden places spread all over the territory of the ancient gavar.

Khachkars dateng back from at least the 9th century and being created up to the present days are of artistic and historical great value.

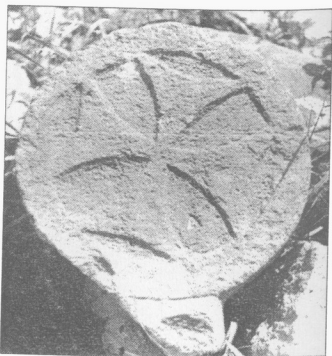
The existence of khachkars in Javakhck's different places of antiquily is the best proof of many villages being armenian settlements through ages.

SAMVEL KARAPETIAN

Մխարաթ, խաչքարեր 9-10 դդ.

Տուրցխ գղ., խաչքարեր 9 դ.

Բուռնաճեթ գղ., թեափոր խաչ, 9 դ.

Փոկա գղ., թեափոր խաչ մինչեւ 9 դ.

Սուլդա գղ., թեափոր խաչ 9-10 դդ.

Վաչիան գղ., խաչաքեր
գերեզմանասանը 9-10 դդ.

Վարեւան գղ., խաչքար 9-10 դդ.

Խապեթ գղ., խաչքար 10-11 դդ.

Բավրա գղ., խաչքար եւ դասվանդան գերեզմանասանդ 10 դ.

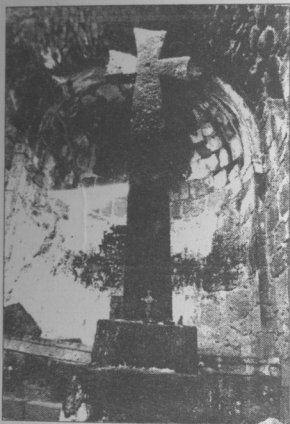
Զրեակ գղ., խաչքար 1072 թ.

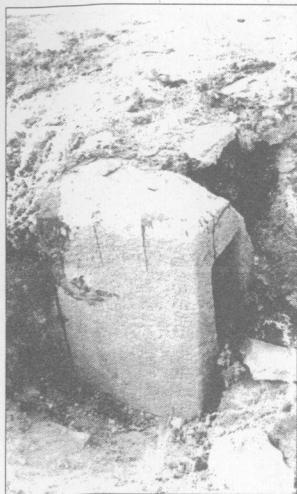
Սաղամո գղ., խաչաքանդակ
Եկեղեցու բարավորին 10-11 դդ.

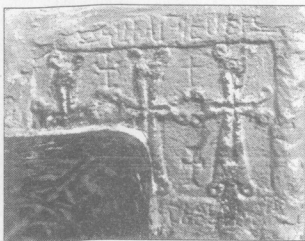
Խանդո գղ., խաչքարի
դասվանդան 10-11 դդ.

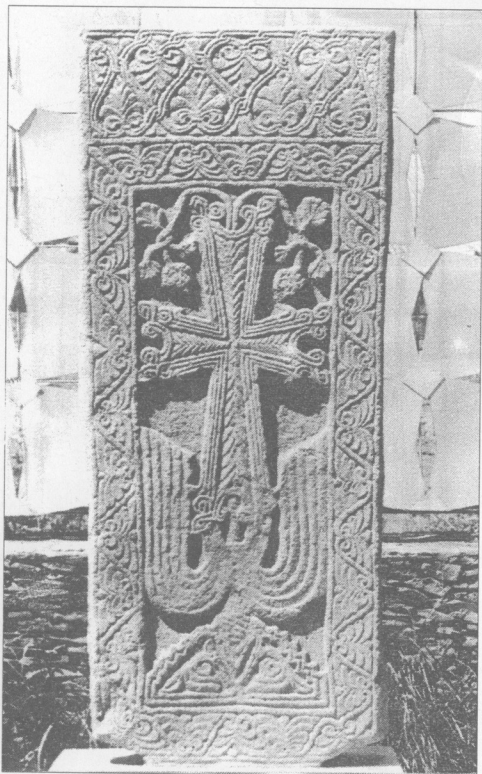
Խանդո գղ., թեավոր խաչ 10-11 դդ.

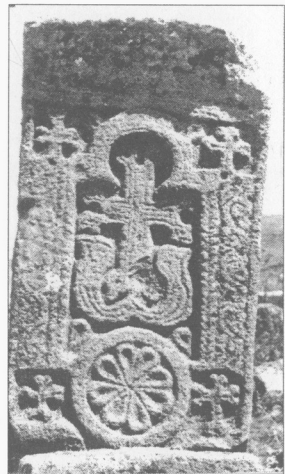
Ախալքալաք ֆաղաֆաճեղի, խաչքարի
դաճվանդան 1251 թ.

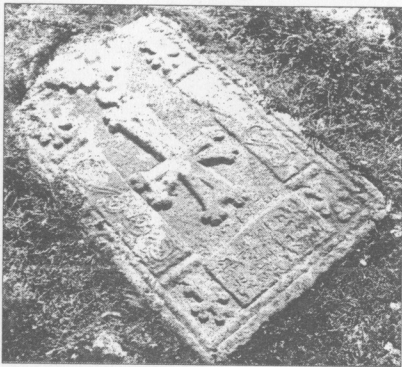
Ախալքալաք, Աբ. Խաչ Եկեղեցու ներսում ագուցված խաչաքանդակներ 13 դ.

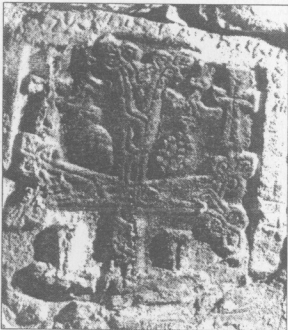
Խաչքար 1301 թ. հայտնաբերվել է 1988 թ.
Ախալքալաք ֆաղաֆասեղիից

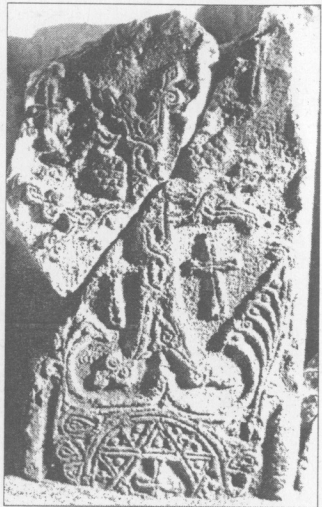
Ղուլալիս գղ., խաչքար 14 դարի սկիզբ

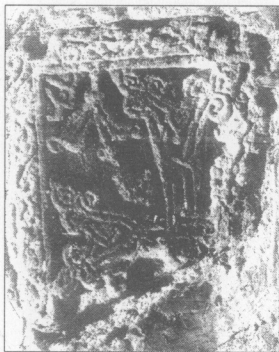
Ղուլալիս գղ., խաչքար 1314 թ.

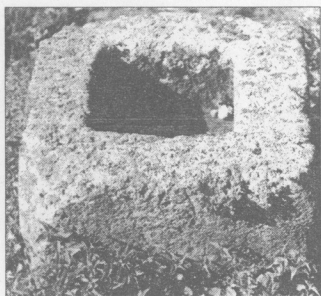

Օրջա գղ., խաչքարեր 15 դ.

Օրշա գղ., խաչքարեր 15 դ.

Օրջա գղ., խաչքարեր եւ
դասվանդան 15 դ.

Օրշա գղ., խաչքար 1463 թ.

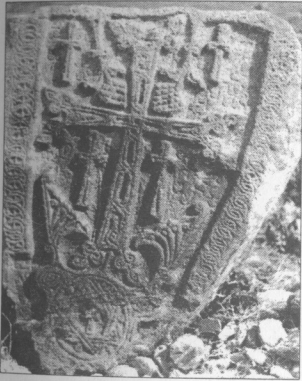
Օրշա գղ., խաչքար 1464 թ.

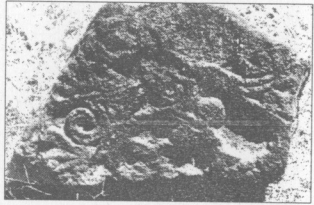
Տուրջու գղ., խաչքար 1465 թ.

Տուրջու գղ., խաչքար 1464 թ.

Մուրճախեթ գղ., խաչքար 15 դ.

Մանգառա գղ., խաչքարի բեկոր 15 դ.

Կուլիկան գղ., խաչքար 15 դ.

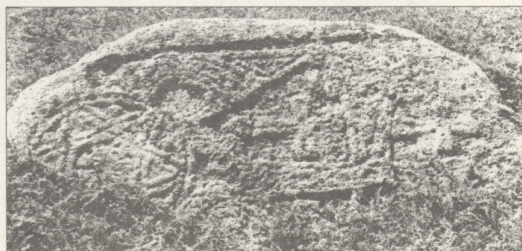

Ախալքալաք, խաչքար եւ
խաչքարի բեկոր Սք. Խաչ
եկեղեցու սարածոմ 15 դ.

Կոկիա գղ., խաչքարեր զերեզմանասանը 15 դ.

Չամդուրա գղ., խաչքար 15 դ.

Չամբուրա գղ., հասված խաչքարից

Կարսիկամ գղ., խաչքար 1502 թ.

Կարսիկան գղ. հասված խաչքարից

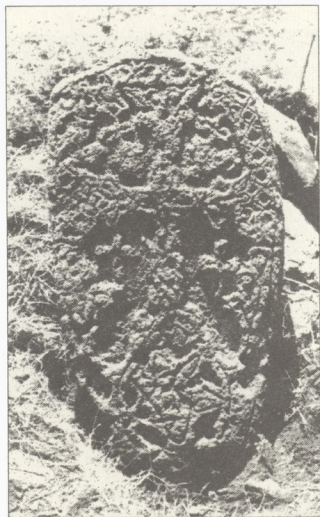
Չամբուրա գղ., խաչաբեր գերեզմանասանդ 15 դ.

Դավնիա գղ., խաչքար 1505 թ.

Քասված խաչքարից

Քարեղ գղ., խաչքար 15 դ.

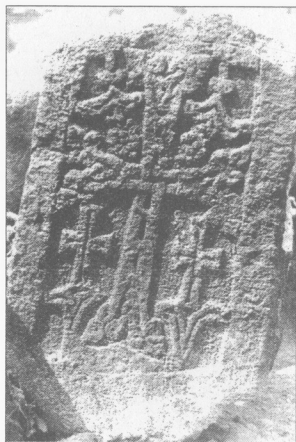

Բուռնաճեթ գղ., խաչքար 15 դ.

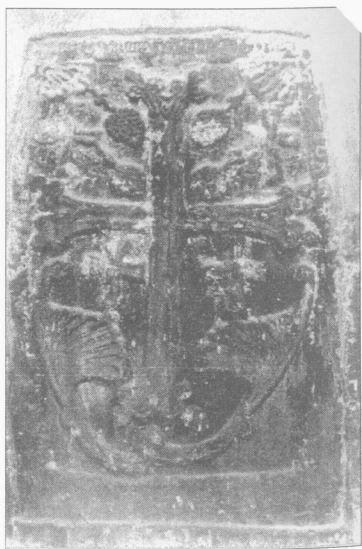

Մրակովալ գյուղատեղի, խաչքարեր 1676 թ. եւ 17 դ.

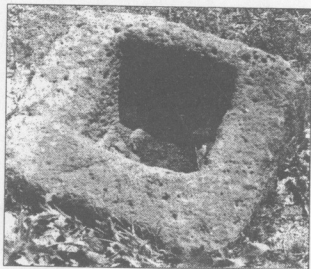
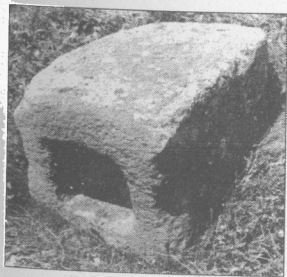

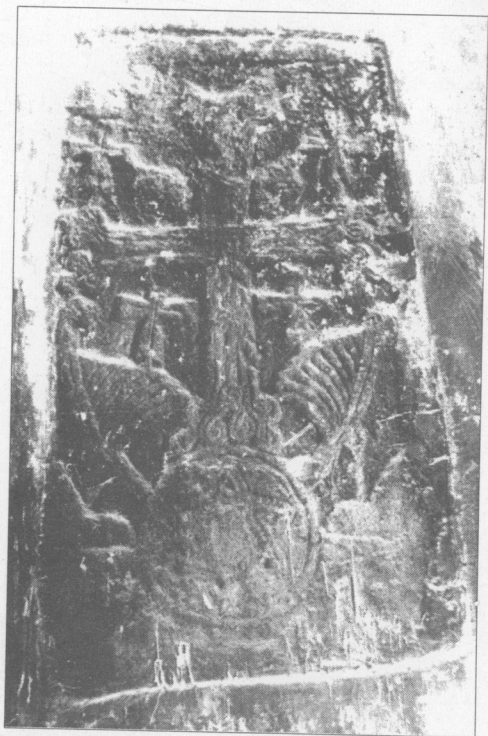
Դիլիսկա գղ., խաչքար 16 դ.

Դիլիսկա գղ., խաչքար 1516 թ.

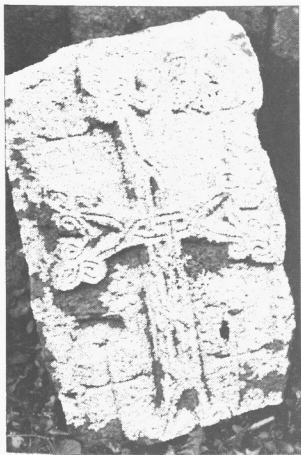
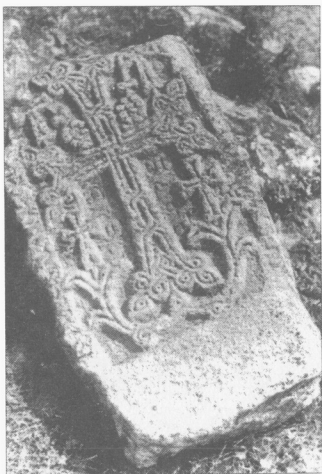
Դիլիսկա գղ., խաչքար եւ
դասվանդաններ 16 դ.

Դիլիսկա գղ., խաչքար 16 դ. սկիզբ

Մաջադիա գղ., խաչքար 15-16 դդ.

Գյումրուրդա գղ., խաչքար 15-16 դդ.

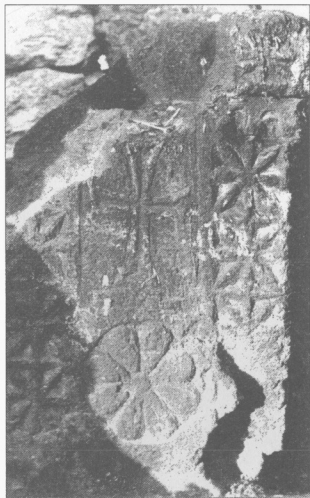
Կարգախ գղ., ժայռախաչ (16 դ. սկիզբ)
«Ավետեանց սուրբ» հնավայրում

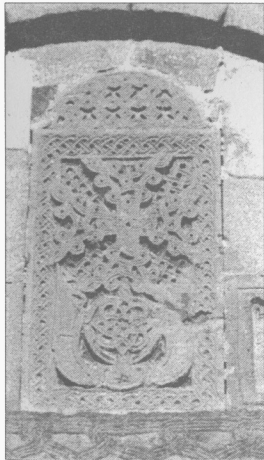
Ալասան գղ.,
խաչքար 1643 թ.

Արակովա գղ., խաչքար 1741 թ.

Մերենիա գղ., խաչքար 17-18 դդ.

Մեծ Գոնդուրա գղ., խաչքար ազուցված
եկեղեցու արեւմտյան ճակատում 19 դ.

Ախալքալաք, թեաքոր խաչ
20 դ. սկիզբ

Ախալքալաք, խաչքար 1979 թ.
Ար. Խաչ եկեղեցու բակում

« Ազգային գրադարան

NL0098057

